

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

RUHİYYƏ SƏDRƏDDİN QIZI NAĞİYEVA

**MÜASİR AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ QƏHRƏMAN
VƏ MÜHİT PROBLEMİ**
(SABİR ƏHMƏDOVUN YARADICILIĞI ƏSASINDA)

5716.01– Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2014

Dissertasiya AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Akif Məmməd oğlu Hüseynov

Rəsmi opponentlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Himalay Ənvər oğlu Qasimov
filologiya üzrə elmlər doktoru
Rəhim Nadir oğlu Əliyev

Aparıcı müəssisə: BDU-nun Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı
Kafedrası

Müdafiə “ ” ----- 2014-cü il, saat “ ” - də
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat
İnstitutunda fəaliyyət göstərən D.01.131 - Dissertasiya Şurasının
iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az - 1143, Bakı, H. Cavid prospekti 115, Akademiya
şəhərciyi, Əsas bina, V mərtəbə, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat
İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Mərkəzi
Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “ ” ----- 2014-cü ildə göndərilmişdir.

D.01.131-Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru: İmamverdi Yavər oğlu
Həmidov

TƏDQIQAT İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Bədii ədəbiyyatın ən fundamental və həmişə aktual olan məsələlərindən biri insan və onu əhatə edən mühit problemdir. Çünki mühitin ədəbiyyata, ədəbiyyatın da mühitə münasibəti dinamik xarakter daşıyır: zaman dəyişdikcə hər bir dövrün öz ədəbiyyatı və bu ədəbiyyatın özünəməxsus qəhrəmanları yaranır. Başqa sözlə desək, zaman öz insanını yetişdirdiyi kimi, hər dövrün ədəbiyyatı da öz ideya daşıyıcısı olan qəhrəmanını yetişdirir.

Lakin qəhrəman və mühit probleminin bədii həlli hər bir sənətkarın yaradıcılığında fərqli şəkildə reallaşır və bu fərqlər yazıçı sözünün və üslubunun həm özünəməxsusluğunu, həm də dəyərini müəyyənləşdirir. Bu cəhətdən müasir nəsrimizdə diqqəti cəlb edən sənətkarlardan biri də xalq yazıçısı Sabir Əhmədovdur.

1950-ci illərin sonu – 60-cı illərin əvvəllərindən etibarən ənənəvi sovet qəhrəmanı obrazının oxucuya da, nəsrin özünə də yadlaşdığını anlayan, kommunizm haqqındakı birtərəfli düşüncələri qələmə almaqdan imtina edən yazıçılar və şairlər həyatın dərinliklərinə enməyə, qəhrəman və mühit probleminə yeni baxışla seçilən əsərlər yazmağa başladılar. Təhkiyə, təsvir, təhlil vasitələri insan təbiətinin və sosial mühitin real dərkə və təcəssümü ilə əlaqələndirildi.

Bu meyil ədəbiyyatda milli ideal və məfkurəni gücləndirdi, ədəbi-estetik axar dəyişməyə başladı, etik-estetik problemlər, milli-mənəvi dəyərlər şəxsiyyətin əsas keyfiyyəti, hətta göstəricisi kimi önə çıxdı. Belə bir keyfiyyət dəyişikliyi yazıçı Sabir Əhmədovun yaradıcılığında özünəməxsus bir şəkildə təzahür etdi. O, sadə və saf insanların taleyini, onların çətin sosial şəraitdə həyat mücadiləsini, cəmiyyətdə gedən proseslərə ayıq baxışını orijinal üslubda qələmə almaqla mənəvi-psixoloji aləmlərini bir-başə təsvir predmetinə çevirə bildi, insanın düşdüyü ictimai-siyasi mühitdə yaşama və taleyi problemini bəşəri əxlaq və mənəviyyat problemi səviyyəsinə qaldırmağa, antihumanist mühitin eybəcərliklərini açmağa müvəffəq oldu. Sabir Əhmədov yaradıcılığındakı qəhrəman və mühit konsepsiyasını araşdırmaq, bu kontekstdə yazıcının qaldırdığı ədəbi-estetik problemləri müəyyənləşdirmək

mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O da məlumdur ki, 80-ci illərin sonlarından etibarən dünyada baş verən proseslər, Sovet rejiminin süqutu, bu ittifaqa daxil olan respublikaların müstəqillik əldə etməsi nəticəsində ədəbiyyatımızda, o cümlədən S.Əhmədov yaradıcılığında qəhrəman və mühit problemi daha dərin məna kəsb etmiş, hadisələrə və insan fəaliyyətinə yeni baxış formalaşmışdır. Dövrünün bir çox şairləri və ədibləri kimi Sabir Əhmədov da müharibə dövrü həqiqətlərini təcəssüm etdirməyə, bədii sözün gücü ilə insanları vətənin müdafiəsi uğrunda mübarizəyə səfərbər etməyə çalışmışdır. Oğlu Məhəmmədin Vətən torpaqlarının müdafiəsi uğrunda döyüşlərdə həlak olmasından doğan şəxsi kədərinin fəvqünə qalxmağı bacaran yazıçı dövrün, mühitin səciyyəvi xüsusiyyətlərini öz qəhrəmanlarının mənəvi yaşantısında ümumiləşdirmişdir. Mövzunun aktuallığı həm də bu baxımdan – yaxın tarix və ədəbiyyat problemini araşdırmaq nöqteyi-nəzərindən əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın obyektı. Mövzunun əhatəli surətdə tədqiqinə nail olmaq, düzgün elmi qənaətlərə gəlmək üçün ilk növbədə qəhrəman və mühit problemi ilə əlaqədar Azərbaycan bədii ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığının təcrübəsi öyrənilmiş və tədqiqata tətbiq edilmişdir. Bununla belə, dissertasiyanın əsas mövzusu Sabir Əhmədovun yaradıcılığında qəhrəman və mühit problemi olduğundan tədqiqatın başlıca obyektini də xalq yazıçısı Sabir Əhmədovun ədəbi irsi - povestləri, romanları və digər janrlarda yazıb-yaratdığı əsərləri təşkil edir.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. M.Arif M.Cəfər, M.C.Paşayev, K.Talıbzadə, Ə.Cəfər, Ə.Mirəhmədov, Q.Xəlilov, Y.Qarayev, B.Nəbiyev, Ş.Salmanov, A.Hüseynov, C.Abdullayev, P.Xəlilov, Ə.Ağayev, M.Miryəhyayev, A.Hacıyev, M.Əlioğlu, O.Həsənov, K.Məmmədov və başqa ədəbiyyatşünas alimlərimiz Azərbaycan nəsrində qəhrəman və mühit probleminin qoyuluşu, işlənmə rəngarəngliyi və sairə bağlı elmi fikirlər söyləmişlər.

Ədəbi tənqidimizdə dönə-dönə vurğulanmışdır ki, qəhrəman və mühit probleminin həllində diqqəti cərkən əsas məsələ insanın mənəvi aləminin ön plana çıxması, şəxsiyyətin dəyər və nüfuzunun artması ilə əlaqədardır. Sosial mühit ruhi zənginliyin və ya yoxsulluğun, mənəviyyatın və ya mənəviyyatsızlığın, saflığın və

ya riyakarlığın, əxlaqın və ya əxlaqsızlığın fonunda açılır, yalnız bu halda inikas gerçəkliyə daha çox yaxınlaşır. Sənətkar zamana münasibətini ifadə edərkən dövrün, mühitin özündə doğurduğu ovqatı, əhval-ruhiyyəni də əks etdirir. Bu baxımdan, yaradıcılığında milli və bəşəri dəyərləri əks etdirən sənətkarın zamanın diqtəsi, ictimai mühitin təsiri ilə barışmaq istəməyib ictimai mühitə etiraz etməsi, sosial ziddiyyətləri yaradan qüvvələrə yox, bu ziddiyyətlərdən əzab çəkən insanlara xidmət məramı ilə haqqın, ədalətin bərqərar edilməsinə çalışması anlaşılandır. Bütün bunları 1960-cı illərdən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatında get-gedə güclənən ədəbi meylin nəticəsində yaranan yeni-yeni bədii əsərlər də təsdiq etdi. Bu əsərlərdə mühitin alçaltdığı və təhqir etdiyi sadə insanlar yüksək dairənin insanlarına, partiya işçilərinə, hər cür imtiyaz sahiblərinə qarşı ziddiyyətdə təsvir edilməklə ədəbiyyatımızın yeni tip qəhrəmanlarına çevrildilər. 60-cılar özlərindən qabaqkı nəslə – partiyadan, kolxozdan, sosializm quruculuğundan, kollektivləşmədən, sənayeləşmədən, müharibədən sonrakı bərpa işlərindən yazan qələmdaşlarını inkar etmədən yaradıcıqlarının başlıca məziyyəti – əsərlərinin az-çox səmimiyyəti və həyat həqiqətinə qismən sadıqlıqları ilə fərqlənirdilər.¹ Onların ədəbiyyata gətirdiyi yenilikləri tənqidçi Y.Qarayev çox düzgün olaraq belə dəyərləndirirdi: “Əgər əvvəllər nəsrdə bədii tədqiqin (yaxud təfsirin) ağırlıq mərkəzi sosial-sinfi qanunauyğunluğun dərkə və ifadəsi idisə, indi nasirlər mənəvi aləmdə fərdi-şəxsi, daxili-intim zolağı və qatı eyni dərəcədə bədii həssaslıq hədəfinə çevrildilər.”² Odur ki, 60-cıların və onların yaradıcılıq məhsullarının ədəbi-bədii fikir tariximizə “yeni nəsəl” və “yeni nəsr” hadisəsi kimi daxil olması Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni bir ədəbi hadisə və mərhələ idi. Tənqidçi A.Hüseynov ədəbiyyatımızın bu keyfiyyət dəyişikliyinə belə qiymətləndirirdi: “Ədəbiyyatımızın yetkinliyə doğru hərəkətinə dəlalət edən cəhət budur ki, həmin çağırış məhz birbaşa, müstəqim ifadə edilmir, həyatın da reallığı, ziddiyyətləri, xarakterlərin də mürəkkəbliyi, psixoloji çalarları sənətə getdikcə daha dolğun şəkildə gəlir; bədii fikrin də bu baxımdan boyaları artır, axtarışları genişlənir. Bütün bunlara görə də yeni nəsəyə mənsub nasirlərin yaradıcılığındakı qəhrəmanların təcəssüm tərzini nəsrimizin inkişafı, onun yeni

¹ Ялимйрзййев Х. Ядыби гейдляр. Бакы: Эяньлик, 1975, с. 62

² Гарайев Й. Мейар – шяхсиййятдир. Бакы: Йазычы, 1988, с. 125

tipli xarakterlərlə zənginləşməsi kimi qiymətləndirmək lazımdır.”³ Habelə ədəbi tənqiddə İ.Hüseynov, Anar, İ.Məlikzadə, Ə.Əylisli, Elçin, F.Kərimzadə, S.Əhmədov, S.Azəri, Y.Səmədoğlu, M.Süleymanlı və başqalarının “bəşəri problemləri milli materialla yoğuran”⁴, problemi deyil, insanı əsərin mərkəzinə qoyub onun həyat tərzilə bağlı kiçik detalların da böyük mənalara daşıya biləcəyini göstərən, ləyaqət, ədalət, yaxşılıq, nəciblik, namus, mərdlik, kişilik, həyat, ölüm və s. haqqındakı baxış və düşüncələrini qəhrəmanlarının hərəkətləri və hadisələrə münasibətləri fonunda təqdim edən əsərləri haqqında bəhs edilmiş, həmin əsərlərdə ümumi və fərdi problemlərin, mühitdən gələn ziddiyyət və konfliktlərin qəhrəman və mühit problemi çərçivəsində, mühüm həyat hadisələri ilə birlikdə qoyulub həll edildiyini vurğulamışlar.

Tədqiqat işində S.Əhmədov yaradıcılığında qəhrəman və mühit probleminə sistemli elmi baxış əsas götürülmüş, onun irsinin Azərbaycanın ictimai-ədəbi fikir tarixindəki yeri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi 60-cı illər nəsrinin ədəbi prosesə gətirdiyi ən böyük yeniliklərdən biri olan qəhrəman və mühit məsələsini ədəbi-estetik problem kimi Sabir Əhmədovun yaradıcılığı əsasında tədqiq etməkdən, onun həmin problemlə əlaqəli yaradıcılıq konsepsiyasını üzə çıxarmaqdan ibarətdir. S.Əhmədov yaradıcılığını yeni nəsrin ehtiva etdiyi problemlər işığında öyrənmək, həmçinin yazıcının 80-90-cı illərdəki yaradıcılığının hərtərəfli təhlili də bu işin məqsədləri sırasındadır.

Dissertasiyada qoyulan məqsədə müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- qəhrəman və mühit probleminin 60-70-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş yazıçılarımızın qaldırdığı əsas problemlərdən biri kimi araşdırılması, S.Əhmədov əsərlərinin bu kontekstdə təhlili;

- qəhrəman və mühit əlaqələrinin qarşılıqlı təsir nəticəsində formalaşmasının – ictimai mühitin qəhrəmana təsirinin, qəhrəmanın mühitə münasibətinin araşdırılması;

- S.Əhmədov əsərlərindəki mühitə uyğunlaşan, onun əzici

³ Щцсейнов А. Няр вь заман. Бакы: Ёазычы, 1980, с. 135

⁴ .Başirov.S 60-cılar nəsrinin etik problemləri.Bakı ,2006, s.134

təzyiqinə qarşı mübarizə aparmayan qəhrəmanların zahiri passivliyinin səbəblərini aydınlaşdırmaq;

– S.Əhmədov əsərlərindəki mühitə uyğunlaşa bilməyən, ona qarşı etirazını bildirən qəhrəmanların psixoloji vəziyyətini, onların məhv olma səbəblərini araşdırmaq, yazıçının belə qəhrəmanlar yaratmaqla qəhrəman və mühit probleminə yeni rakursdan baxdığını əsaslandırmaq;

– S.Əhmədov yaradıcılığındakı intellektual qəhrəmanların ictimai mühitdəki yerini və rolunu müəyyən etmək;

– mühitin insan taleyinə laqeydliyini, cəmiyyətin antihumanist mahiyyətini qəhrəmanların acılı-ağrılı yaşamlarını təsvir vasitəsilə çatdırmaq xüsusiyyətinin S.Əhmədov nəsrinin mühüm keyfiyyət göstəricisi olduğunu əsaslandırmaq;

– S.Əhmədovun yaradıcılığındakı konflikt və qəhrəman tipologiyasını üzə çıxarmaq; bu sahədəki imkanlarını gerçək həyat hadisələri ilə əlaqəli surətdə araşdırmaq və bu vasitənin mühitin və qəhrəmanın xarakterini açmaq ideya-məqsədinə yönəldiyini öyrənmək;

– 80-ci illərin sonu və 90-cı illərin əvvəllərində qəhrəman və mühit probleminin yeni məna qazanmasının yazıçının həmin dövrdə yazdığı əsərlərdə bədii təsdiqini öyrənmək və bu zaman “yeni dəyərlər, müstəqillik dövrünün qəhrəmanı necə olmalıdır” – kimi suallara cavab axtarmaq;

– S.Əhmədovun 80-ci illərin sonu və 90-cı illər dövrü yaradıcılığında milli-azadlıq hərəkatı mövzusunun xüsusi yer tutması faktını yazıçının vətəndaşlıq mövqeyi baxımından araşdırmaq;

– Sovet ordusunun Azərbaycanda törətdiyi qanlı hadisələr və xalq həyəcanı motivinin bədii əksi xüsusiyyətlərini S.Əhmədovun hekayə və romanlarında üzə çıxarmaq;

– S.Əhmədovun Qarabağ münaqişəsi, torpaqlarımızın işğalı, şəhidlik, qaçqınlıq problemlərinə yazıçı münasibətini araşdırmaq, bu məqsədlə yaratdığı obrazların əzablı yaşantı və iztirablarını təsvir ustalığını dəyərləndirmək və s.

Dissertasiyada qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə müvafiq olaraq S.Əhmədovun yaradıcılığı ayrı-ayrı mərhələlər üzrə tədqiq edilib səciyyələndirilir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını dünya ədəbiyyatşünaslıq elminin qəhrəman və mühit probleminin öyrənilməsinə dair əldə etdiyi nailiyyətlər və müqayisəli təhlil təşkil edir. O cümlədən müstəqillik dövrü nəsrinin nəzəri problemlərinə həsr edilmiş monoqrafiya, dissertasiya, kitab və məqalələrdən, müasir ədəbi prosesin aktual məsələlərinə dair tənqidi

görüşlərdən tədqiqat işinin yazılmasında nəzəri baza kimi istifadə edilmişdir. Nəsrin problemləri ilə bağlı müxtəlif səciyyəli nəzəri fikrin bədii materialla vəhdətinə əsaslanan üsul və vasitələr əsas götürülmüşdür.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Qəhrəman və mühit problemi yeni nəsr kontekstində, konkret olaraq Sabir Əhmədovun yaradıcılığı əsasında ilk dəfə olaraq əhatəli və sistemli bir şəkildə araşdırılmışdır. Yeni nəsrin ən başlıca problemlərindən biri olan şəxsiyyət məsələsinin, insana dəyər verilməsinin qəhrəman və mühit konsepsiyası baxımından tədqiq edilməsi dissertasiyanın elmi yeniliyidir. S.Əhmədov qəhrəmanlarının keçdikləri inkişaf yolunun, yazıçının cəmiyyət həyatını açmaq üçün istifadə etdiyi ədəbi priyomların, özünəməxsus yazı manerasının araşdırılması da ilk dəfə problem kimi qoyulub tədqiq edildiyindən əldə olunan nəticələr də işin elmi yenilikləri sırasındadır. Bundan başqa, yazıçının öz qəhrəmanlarının xarakterini açmaq üçün daxili monoloqlar, dialoqlar qurmaq, cansız əşyaları danışdırmaq, metaforik qatlardan, simvollardan istifadə etmək və s. xüsusiyyətləri ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın bir elmi yeniliyi də S.Əhmədovun həm sovet dövrü, həm milli-azadlıq hərəkatının yüksəlişi, həm də Azərbaycan xalqının öz dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonrakı dövrlərdə yaradıcılığını üç bir-birini tamamlayan bütöv mərhələ kimi araşdırıb qırılmaz tellərini üzə çıxarmaqdan ibarətdir. Onun yaradıcılığında şəhər və kənd problemlərinin köklü mahiyyətində konkret məkan təsviri yaratmaq, ümumi narahatlığı sadə adamların ağrılı yaşamını, fərdi talelərdəki uğursuzluqları təsvir vasitəsilə ifadə etmək bacarığı və sairə bağlı əldə edilən qənaətlər də elmi yenilik sayıla bilər.

Tədqiqatın nəzəri-praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələrindən ümumilikdə yeni Azərbaycan nəsrinin təşəkkülü və inkişafı istiqamətlərini araşdırmaq işində geniş istifadə edilə bilər. Bundan başqa, dissertasiyadan 60-cı illər Azərbaycan nəsrinin əsas mövzu və ideya, qəhrəman və mühit məsələlərinin öyrənilməsində, müasir ədəbi prosesin spesifik problemlərinin elmi-nəzəri və praktik həllində istifadə etmək olar. Yeni nəsrin nümayəndələrinin ədəbiyyatımıza gətirdiyi yenilikləri, insana münasibətdə yazıçı mövqeyini öyrənmək üçün bu tədqiqat işindən yararlanmaq olar. Dissertasiyada irəli sürülən müddəa və qənaətlərdən dərslərlərin və dərslər vasitələrinin yazılmasında da istifadə etmək mümkündür. Praktiki olaraq, bu işdən tələbələr, aspirantlar, müəllimlər və ümumiyyətlə oxucular da faydalana bilərlər.

İşin aprobasiyası. Müdafiəyə təqdim edilən dissertasiya AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas elmi nəticələri öz əksini müəllifin çap etdirdiyi məqalə və tezislərdə tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, məqsəd və vəzifələri, Sabir Əhmədov yaradıcılığında mühit və qəhrəman probleminin araşdırılma dərəcəsi, tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası, obyektı və predmeti, elmi yeniliyi, praktik əhəmiyyəti, aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Birinci fəsil **“Sovet dövrü əsərlərində gerçəkliyin əks etdirilməsi”** adlanır və dörd bölmədən ibarətdir. Fəslin **“Qəhrəman və mühit bağlılığının elmi-nəzəri şərhı”** adlanan birinci bölməsində problemin tədqiqi tarixindən, müasir elmi nəzəriyyələrin əsas müddəalarından bəhs olunur, problemin tədqiqi nəticələri ümumiləşdirilir, onlara dair mülahizələr irəli sürülür. Bu zaman Sovet dövrü ədəbiyyatına, xüsusən də 60-cı illərdə Azərbaycanda formalaşan yeni ədəbi nəslin yaradıcılığına yeni meyarlarla yanaşma tədqiqatın əsas səciyyəvi xüsusiyyətinə çevrilir.

Yeni ədəbi nəsil mühitin alçaltdığı və təhqir etdiyi sadə insanları partiya işçilərinə, imtiyaz sahiblərinə qarşı ziddiyyətdə təsvir etməklə onları ədəbiyyatımızın yeni tip qəhrəmanlarına çevirir, ədəbiyyatı siyasi-ideoloji problemlər yığımından çıxarır insanın mənəvi-əxlaqi problemlərinin, daxili düşüncələrinin təsvirinə yönəlir, nəsrimizə yeni ruh və üslub gətirirdilər. Beləliklə də M. Hüseynin “Yeraltı çaylar dənizə axır”, İ.Şıxlının “Dəli Kür”, İ. Əfəndiyevin “Söyüdlü arx”, S.Əhmədovun “Aran”, “Yamacda nişanə”, İ.Hüseynovun “Tütək səsi”, “Teleqram”, Anarın “Macal”, “Ağ liman”, F.Kərimzadənin “Qarlı aşırım”, Ə.Əylislinin “Ürək yaman şeydir”, Y.Səmədoğlunun “Gözlər” və s. kimi yeni ruhlu roman və povestləri yarandı. Bu və ya bu kimi əsərlərin qəhrəmanları adətən siyasi baxış və düşüncələrinə görə fərqlənən, hər şeyi ağ və ya qara rəngdə görən köhnə qəhrəmanlardan fərqli olaraq çıxış yolunu inqilabi dəyişiklikdə, ideoloji tərbiyədə yox, insanın mənəvi-əxlaqi dünyasında arayıb-axtarır, bəzən də heç axtarmır, sadəcə mühiti pisləməklə, mövcud cəmiyyətin çirkinliklərini göstərməklə kifayətlənirdilər. Qəhrəman, yaşadığı mühitdə əzilməsinə baxmayaraq, onu dəyişməyə cəhd etmirdisə, bu da sovet rejiminin gerçəkliyi idi. Bu tendensiya demək olar ki, 80-cı illərə, mövcud siyasi rejimin süqutu ərəfəsinədək davam etdi. Biz artıq

90-cı illərin əvvəllərində istər poeziyamızda, istərsə də nəsrimizdə imperiyanın kəskin ifşasının, istiqlaliyyət uğrunda mübarizəyə qüdrətli çağırışın ifadəsini görürük.

Təbii ki, o dövrki ədəbi tənqiddin yeni ədəbi nəslə münasibəti birmənalı ola bilməzdi. Marksist-leninçi tənqidçilərin bir çoxu nəsrimizdə baş verən keyfiyyət dəyişikliyinə qədərincə dəyərləndirə bilmir, hətta yeni tip qəhrəman probleminin qoyuluşuna sinfilik, partiyalılıq nöqteyi-nəzərindən yanaşaraq “ideoloji yanlışlıq, zərərli tendensiya əlamətləri”ndən bəhs edir, sosializm realizmi metoduna sonsuza qədər sadıq əsərlər yazmağı, kommunist idealları uğrunda mübarizə aparan qəhrəman tipi yaratmağı tələb edirdilər. Çünki müsbət qəhrəman partiyalılıq, sinfilik mövqeyinin ən başlıca göstəricisi idi. “Yazıçının hansı sinfin mənafeyinə xidmət etdiyi, onun xalqa və partiya münasibəti, hər şeydən əvvəl, yaratdığı müsbət qəhrəmanların kim olması ilə müəyyənləşdirilirdi.”⁵ Ancaq bir qədər sonra ədəbi tənqiddə ehtiyatla da olsa “fərdi duyğular, surətlərin mənəvi aləmi ictimai dövrü və mühiti nə dərəcədə inikas edə bilirdi”⁶ məsələsi qoyulmağa başlandı. “Yeni nəsr” anlayışını müxtəlif aspektlərdən izah etməyə, onun mövzu-problematika, ideya-məzmun, janr-üslub məsələlərindən bəhs etməklə özünü göstərən yenilik xüsusiyyətlərini dəyərləndirməyə başladılar.

Yeni nəsr yaradıcıları ədəbiyyatımıza yeni mövzu-problem, yeni qəhrəman-xarakter gətirməklə, mühitin antihumanist mahiyyətini açmaqla yanaşı, həm də yeni üslub gətirdilər. Zamanla bu üslub o qədər fərqli oldu ki, Azərbaycan nəsrində üçpilləli zaman, üçqatlı məkan, daxili-psixoloji dialoqlar, hadisələrə fəlsəfi yanaşmalar, bir anın içinə bütöv bir dövrü sığdırmaq kimi yeni-yeni formalar görünməyə başladı. Anarın, Sabir Əhmədovun, Maqsud və Rüstəm İbrahimbəyovların, İsi Məlikzadənin, İsa Hüseynovun, Elçinin, Yusif Səmədoğlunun, Əkrəm Əylislinin və digər müəlliflərin əsərlərində fərdi üslub qəhrəmanın fikir və hərəkətlərində, daxili düşüncə və psixologiyalarında açılır, yeni məzmun kəsb edir, yeni ədəbi dəyər qazanırdı

Bu səciyyəvi xüsusiyyət Sabir Əhmədovun yaradıcılığında da

⁵ Сейидов Й. Мцсбят гящряман мясялясиня даиг// Azərbaycan jurnalı, 1957, №1, s.191

⁶ Гарайев Й. Поезия в янр. Бакы: Язычы, 1979, s.153

öz əksini tapır. O, sadəcə insanlar içərisindən seçdiyi qəhrəmanını bir şəxsiyyət kimi təqdim edir, onu zamanın keçməkeşli yollarında bərkdən-boşdan çıxarmaqla sosialist həyatının gerçəklərini oxucuya çatdırmağa çalışırdı. Odur ki, “Aran”, “Görünməz dalğa”, “Dünyanın arşını” kimi romanlarında, “Yamacda nişanə”, “Qanköçürmə stansiyası” kimi povestlərində təsvir olunan hadisələri hər hansı problematik məsələ ilə, deyək ki, kollektivləşmə, sənayeləşmə, qadın azadlığı, yeniliyin köhnəliklə mübarizəsi və s. çərçivələmək, hətta kənd və ya şəhər həyatı ilə əhatələmək mümkün deyil. Həmin əsərlərin qəhrəmanları bir kənddə, qəsəbədə, şəhərdə yaşadığımız, ancaq fərqiində olmadığımız “kiçik qəhrəmanlar” idilər, yüksək ideallar uğrunda mübarizə aparan qəhrəmanlar deyildilər. Həyata və insanlara fərqli baxışı ilə seçilən bu adi, siravi qəhrəmanlar öz psixologiyaları, daxili aləmləri, həyata baxışları ilə süni qəhrəmanlardan fərqlənirdilər, zamanın xarakteri onların davranış və əməllərində, baxış və mühakimələrində açıqlıb göstərilirdi.

Qeyd edilir ki, millilik və müasirlik problemi S.Əhmədov əsərlərində mühitə müəllif baxışı, münasibəti çərçivəsində təqdim edilir. Məsələn, “Yaşıl teatr” və “Yasamal gölündə qayıqlar üzürdü” romanlarında mühit fon kimi surətlərin daxili aləmlərini, düşüncələrini təyin edir. Müqayisə üçün belə bir epizodu xatırlatmaq olar: elmi-tədqiqat institutundakı mənəvi aşınmalar, elmi işçilərin ruh düşkünlüyü, passivliyi, həyatdakı durğunluq və donuqluqla üzvi surətdə vəhdət yaradır. Digər bir mühüm xüsusiyyət S.Əhmədovun ilk qələm təcrübəsi olan “Arabaçı” hekayəsindən başlayaraq “Aran”, “Gülmalı kişinin axırı”, “Dünyanın arşını” romanlarına qədər kənd həyatının sosial-iqtisadi problemlərini bədii əsərə gətirməsi, onların bədii həlli yollarını axtarmasıdır. Ancaq qərİbədir ki, həmin əsərləri gerçəkliyi kifayət dərəcədə əks etdirə bilməməsinə⁷, qəhrəmanların səciyyəsinin lazımcına açılmamasına, surətlərin zəif alınmasına görə tənqid edənlər də vardı.⁸ Qəhrəmanın mühiti dəyişmək üçün yox, onun yararsızlığını açmaq üçün fəaliyyət göstərdiyini, təsvir

⁷ Хейрулла Х. Мцхтялиф характерляр, мцхтялиф гцтбляр //1979, № 7, s. 3

⁸ Талыбзада К. Сечилмиш ясярляри, 1 ьилд. Бакы: Азярбайьан Дювлят Няшрийяаты, 1991, с.196

edilən yeknəsəkliyin, durğunluğun əslində cəmiyyətdəki ictimai mühitin özünün yeksənəkliyi, durğunluğu ilə həmahənglik yaratdığını görmək istəməkdirlər..

Beləliklə, dissertasiya işində 60-cı illər nəsrində qəhrəman və mühit probleminin elmi-nəzəri aspektləri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

a) qəhrəmanın fəaliyyət və davranışı ictimai münasibətlərin formalaşmasında mühitin rolu məsələsi əsasında təsvir edilir ki, bu da ədəbiyyatda mənəviyyat və sosioloji faktor probleminin qabardılması baxımından əhəmiyyətlidir.

b) qəhrəmanın daxili aləmi, duyğu və düşüncələri, mənəvi təbəddülatı mühitin ümumi mənzərəsinin real cizgilərini əks etdirir, onun nəyə görə həmin mühitə uyğunlaşıb və ya uyğunlaşmaya bilməməsinin səbəblərini ortaya qoyur. Bu da milli ədəbiyyatımızın həyat həqiqətlərinə sadıqlığının güclənməsi kimi dəyərləndirilə bilər.

Birinci fəslin ikinci bölməsi **“Yazıcının qəhrəman və mühit konsepsiyası”** adlanır. Bu bölmədə bildirilir ki, hər bir yazıcının qəhrəman və mühit konsepsiyasının əsasında sosial-psixoloji mühitlə insanın mənəvi-əxlaqi aləmi, hadisələrə baxışı, onun mövqeyi arasındakı fərq və ziddiyyətlər dayanır. Yəni yazıçı əsərlərinin süjet xəttini ideya məqsədinə uyğun olaraq qurur, mühitin hansı tərəflərini qabarıq göstərmək, hansı nöqtəsinə diqqət çəkmək istəyir, bunu yalnız qəhrəmanın simasından, əməl və mübarizəsindən təyin etmək mümkündür.

S.Əhmədov yaradıcılığını xarakterizə edən ən başlıca cəhət də qəhrəman və mühit probleminin qoyuluşu məsələsidir. Bir qədər də konkret desək, S.Əhmədov yaradıcılığının əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri insan və zaman, şəxsiyyət və cəmiyyət kimi fəlsəfi mövzuların qəhrəman və mühit bağlılığı səpgisində təqdim edilməsidir. Mühitlə mənəvi-əxlaqi qarşıdurma, mühitin insana antihumanist münasibəti, bu səbəbdən qəhrəmanların sarsıntılı yaşantısı yazıcının davamlı surətdə müraciət etdiyi mövzu-problemdir.

O, öz qəhrəmanlarının mənəvi təkamülündə **“şəxsiyyətin özünüifadə problemi”** üzərində durmaqla qəhrəman və mühit

məsələsinə yeni baxış formalaşdırdı. Şəxsiyyəti mühit yetişdirir – deyimi güclü olsa da, yazıçının qəhrəmanları mühitin əxlaq qanunlarına, onun diktə etdiyi mübarizlik və döyüşkənlik prinsiplərinə uyğun gəlmir, yaşadıkları mühitdə fərqli davranışlar, onların mühitə öz baxışları var. Bu obrazlar mühitin gərəksizliyini anlamış həm fərdi, həm də ümumiləşmiş tiplərdir. Elə götürək “Yanar ürək” romanını. Yazıçı bu əsərdəki raykom katibi Sultan Əmirli obrazının simasında sovet rejiminin dəmir intizam tərbiyəsinin antihumanist, antidemokratik mahiyyətini açmağa çalışmışdı. Yaxud yazıçının “Aran” romanının qəhrəmanı o dövərdə yazılmış bədii əsərlərin qəhrəmanları sırasında ilk raykom katibi idi ki, istər ailə, istərsə də təsərrüfat münasibətlərində humanist davranışı, yeniliyə aşıq olması ilə diqqəti çəkirdi. Yazıçı bu əsərində durğunluğun, yeniliyin baltalanmasının səbəbini rayonda yaranmış mühitlə əlaqələndirir ki, bu da üstüörtülü şəkildə yuxarı işarə etmək mənasını aşılayır.

S.Əhmədovun qəhrəman və mühit konsepsiyasında insan hər şeydən öncə fərddir, şəxsi, özünə xas xarakter özəllikləri ilə təkrar olunmazdır. Lakin o, eyni zamanda, mühitin yetirməsi, cəmiyyətin bir üzvüdür. İstər-istəməz ictimai duyğularla yaşayır, hadisələrə müdaxilə edir, yaşadığı cəmiyyətdə öz yerini tutmağa – özünü təsdiqə çalışır. Lakin arzularını gerçəkləşdirə bilmədikdə mühitə, zamana qarşı müxalifətdə durmağa məcbur olur. Biz bu məntiqə uyğunluğu “Yasamal gölündə qayıqlar üzürdü” romanında dərhal hiss edirik. Çirkab suları ilə axıdılan Yasamal gölü özlüyündə maraqlı bir obraz təsiri bağışlayır: onun timsalında mühit də boş kommunist ideologiyası ilə birlikdə yavaş-yavaş çıxmaza girməkdədir. Bu çirkab mühitinə uyğunlaşıb özünə fayda axtaranlar yaxşı yaşamaq naminə yalan danışır, saxtakarlıq edirlər. Çalışdıqları institutdan da öz şəxsi gəlir-çıxarları üçün faydalanmağa çalışan Səlim Xəliloviç, Səməndər kimi obrazlar belələrini təmsil edir. Mühitə uyğunlaşa bilməyənlər isə Hikmət obrazında ümumiləşdirilir. Xalqına siddətlə xidmət etmək istəyən istedadlı bir alim Hikmət Sadıqlı üçün isə bu qeyri-sağlam bir mühitdə çalışmaq, böyük ideallarla yaşamaq onun kimilər üçün sadəcə mümkün deyil. Romanda mövcud mühit Hikmətin mənəvi ideali işığında verilir, riyakarlıq, yalan, süni

təmtəraq, elmdəki donuqluq, əxlaqdakı çöküş məhz qəhrəmana münasibətdə üzə çıxır. Mühit, yazıçıya görə, ona dirənə bilməyənləri Billur kimi məhv edir, mühitə qarşı dirənən Hikmət Sadıqlının isə həyat idealını, saflığını dəyişdirə bilmir. Onun tipikliyi də mühitə ayıq gözlə baxa bilməsində, daxilən onu islah etmək istəməsində, həqiqətdə isə bunu bacarmamasındadır.

S.Əhmədovun qəhrəman və mühit konsepsiyasında problemə baxış ümumilikdə aktualdır, çünki o, roman və povestlərində “bəzən zahiri mənada açıq-saçıq görünən sönük”⁹ situasiyalar yaratsa da, bəzən öz təhkiyəsi ilə qəhrəmanların düşüncə və hərəkətlərini müəyyən mənada qısaltsa da, bəzən ikinci dərəcəli məsələlərə çox yer versə də, qəhrəmanın mühitdəki fəaliyyətini diqqətlə izləyir. obrazın daxili aləmi ilə mühit arasındakı təzadı obrazın mənfi tərəflərinin əslində mühitdən gəlmə olması məntiqəuyğunluğunda üzə çıxarır. Məsələn, “Yaşıl teatr” romanında toyu olan qıza musiqinin, şənliyin mənfi təsiri əslində korlanmış mühitdə korlanmış zövqün təhlili təsirini bağışlayır. Yazıcının bədii qənaətinə görə, insanlar mühitin təsiri ilə bəzən xarakterlərinə uyğun olmayan hərəkətlər edirlər.

Sabir Əhmədov mühitin dəyişməsi üçün daha böyük səy göstərməyin lazım olduğunu xüsusi olaraq qeyd edir. Təsadüfi deyildir ki, “Aran” romanının ikinci nəşrinə yazdığı ön sözdə qəhrəman və mühit probleminə baxışını belə xarakterizə edir: “Zaman ötür, çox şey dəyişir. Amma dəyişəcəyinə ümid bəslədiyimiz mənzərələr eləcə qalmaqdadır, yenə analar, bacılar gecəgündüz çöllərdə... bel бүкүлү, əllər qabarlıdır. O illərdə acısını yenicə daddığı zəhər indi kəndlinin ev-eşiyinə dolur, südəmə körpələrin ciyərini dağlayır. Onda təzəcə ayaq tutan şişirtmələrsə durğunluq-böhran təntənəsiylə kəlləçarxa çıxmışdır.”¹⁰

Yazıçı qəhrəman və mühit probleminin bədii həllinə çalışarkən eyham, mətnaltı ifadə, bədii detal, metafora, simvolik obraz və sairdən məharətlə istifadə edir. Biz bunu “Yasamal gölündə qayıqlar üzürdü” romanındakı tabut, quruyan göl, “Yaşıl teatr”

⁹ Хейрулла Х. Мцхтялиф характерляр, мцхтялиф гцтбляр // “Азәрбайҗан” журналы, 1979, № 7, s. 205

¹⁰ Яшмядов С. Йасаг едилмиш ойун. Эцлмалы кишинин ахыры. Романлар. Бақы: Йазычы, 1988, с.3

əsərindəki oyuncaqlar, heyvanxana, “Qanköçürmə stansiyası” povestindəki kəsilən buğa, “Yasaq edilmiş oyun” romanındakı uşaq oyunu, “Toğana” romanındakı yetim dana, sürüdən ayrılmış quzu, “Azığa doğru” romanındakı boş mağara, “Aran” romanındakı qızmar pambıq tarlası və s. təsvirlərində daha aydın görürük. Rəmz, alleqoriya mühitin dolğun mənzərəsini yaratmaqda, cəmiyyətin əhval-ruhiyyəsini, zamanın, mühitin ziddiyyətlərini, qəhrəmanların psixologiyasını verməkdə yazıçının tez-tez istifadə etdiyi ədəbi vasitələrdir. Bu isə onun Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev yaradıcılığını ustalıqla davam etdirdiyini göstərir.

S.Əhmədov qəhrəman və mühit məsələsinə bütün əsərlərində eyni şəkildə yanaşmır, eyni prizmadan baxmır. Məsələn, onun “Gedənlərin qayıtması”, “Yasaq edilmiş oyun” romanlarında mühit və qəhrəman probleminin qoyuluşunda ictimai şərait dolğun və sərt şəkildə təsvir edilirsə, “Yaşıl teatr” romanında donuq, durğun bir mühitlə həmin mühitin ümumi axınına qoşulub gedən insanlarla tanış oluruq. Əsərin əsas obrazları istər Kainat, istər Şiraslan, istərsə Xeyransa heç kimlə açıq-aşkar mübarizəyə girmirlər. Onları yalnız gündəlik həyat qayğıları, xırda məsələlər düşündürür. Yazıçı sanki bilərəkdən özünə də yaxşı tanış olan antihumanist bir mühitdə sadə insanların öz insani keyfiyyətlərini qoruyub saxlamağı bacardıklarını qələmə almışdır.

Fəslin **“Problem baxımından yazıçının əsərlərinin konflikt tipologiyası”** adlı üçüncü bölməsində Sabir Əhmədov yaradıcılığında qəhrəman və mühit probleminin cəmiyyət həyatının konfliktləri fonunda açılması, sadəcə antihumanist mühitin doğurduğu psixoloji emosiyalar çərçivəsində qalmayıb konfliktlərin tipologiyasında da özünü göstərməsi məsələləri araşdırılır.

Qeyd olunur ki, 60-cıların hekayə, povest və romanlarında psixoloji amillərin güclənməsi ilə “konflikt həyatı qüvvə kəsb edir”¹¹. Bu konfliktin əsas mənbəyi mühitin doğurduğu ziddiyyətlərdə, qəhrəmanın onunla barışa bilməməsindədir. Qəhrəman və antiqəhrəman eyni sistemin iki zidd qütbü kimi mühitin yaratdığı sosial havasızlıqda mövcuddurlar, burada yaşayırlar. Onların arasındakı konflikt əslində şəxsi planda deyil, mənəvi-

¹¹ Нябийев Б. Роман вь мцасир гящряман. Бакы: Йазычы, 1987, 294 с. 168

əxlaqi plandadır və məqsəd bu insanları psixoloji cəhətdən qarşı-qarşıya qoyan mühiti inkar etməkdir. Başqa sözlə desək, Azərbaycan nəsrində inkar pafosu əslində mühitin analitik təhlili nəticəsində sistemin özünü tənqid şəklində meydana çıxır. S.Əhmədovun ədəbiyyatımıza gətirdiyi “xırda” qəhrəmanların daxili zənginliyi mühitin əxlaqsızlıqlarına qarşı qoyulur, konflikt mə-nəvi dəyərlərlə əxlaqsızlıq, milli olanlarla süni olanlar arasında qurulur. Ona görə də əsərlərinin süjet həlqələrini hadisəvi epizodlar yox, qəhrəmanların gerçəkliyə mənəvi-əxlaqi, sosial-psixoloji və milli münasibəti təşkil edir. Beləliklə, xarakterlər konfliktlərin köməyi ilə açılır. Konfliktin təbiiliyi, həyatın yaxşı və pis, əxlaqi və qeyri-əxlaqi tərəfləri əsərin konflikt tipologiyasında daha açıq görünür.

Yazıçının “Aran” romanında əsas konflikt mühitin yetişdirdiyi köhnəfikirli insanlarla həmin mühiti yaxşılaşdırmağa çalışan gənc qüvvələr arasında baş verir. Eyni zamanda, kəndin sosial problemlərinin təsviri kənd həyatının sürətlə inkişaf edən şəhər həyatına nisbətdə geridə qaldığı problemini önə çəkir... Yazıçı bədii konflikt məsələsində ötəri hisslər, kiçik, mənasız intriqalar deyil, xalqın zəruri tələblərindən, məişətindən irəli gələn məsələlər maraqlandırır. O, konfliktə süniləşdirən, süjeti ağırlaşdıran yersiz, lazımsız təsəvvürlərə yol vermir, əsər boyu reallığı gözləməyə çalışır.¹²

Mühitlə mübarizə S.Əhmədovun “Yamacda nişanə” povestində daha qabarıq şəkildə qoyulur. Bu əsərdə konflikt doğru ilə yalan, haqla ədalətsizlik arasında baş verir. Yazıçı əsərdəki konfliktin sadəcə olaraq, Laçınla Həsənxanlar, milis rəisləri, hətta qardaşı arasında deyil, insanın yaşam sevincini əlindən alan, içindəki od-atəşi söndürən mühit, bu mühiti doğuran sovet rejimi arasında baş verdiyinə inandırıcı bilir.

S.Əhmədovun 80-ci illər yaradıcılığında əxlaqi dəyərlərin meşşan həyata, sadə insanın partiya “nomenklaturasına” qarşı qoyulması meyli daha qabarıq müşahidə olunur. Onun psixoloji konfliktlərlə zəngin olan “Görünməz dalğa” romanı insan əməyini zövqsüzləşdirən, onu sevgibilməz, ailəbilməz bir robota çevirən mühitlə bu mühitə qarşı duranlar arasındakı ziddiyyətləri əks etdirmək cəhdi ilə səciyyəvidir. “Azığa doğru” romanında urba-

¹² Хялилов Г. “Ядэбиййат вя инъясянят” гəз. 1960, 9 апрел

nizasiya kəndin mənəvi saflığına qarşı qoyulur. “Toğana” romanında konflikt mənəviyyatla mənəviyyatsızlıq arasındadır. Konfliktin bir tərəfində vicdanlılıq, məsuliyyətlik, əxlaq, mənəviyyat, saflıq və s. kimi ali insani keyfiyyətlər, digər tərəfində riyakarlıq, yalançılıq, maddiyatçılıq və s. kimi naqis xüsusiyyətlər durur.

Biz S.Əhmədovun 90-cı illərdə yazdığı romanlarda tipoloji cəhətdən yeni konfliktlərlə qarşılaşırıq. Məsələn, Qarabağ müharibəsinə həsr etdiyi “Axirət sevdası” romanında konflikt sadəcə olaraq yeni ilə köhnə, şərlə xeyir, saflıqla əyriilik, müsbətlə mənfi arasında deyil, “olumla ölüm, cənnətlə cəhənnəm, ruhlar aləmi ilə həqiqət dünyası, dövlətlə xalq, zalımlıqla adillik, möminliklə Allahsızlıq arasındakı real təzadlar üzərində baş verir. “Əsərin bir çox halda real fakta, mövcud fona əsaslanması bu təzadların dərinləşməsinə, qabarmasına şərait yaradır”¹³ Ümumiyyətlə, yazıçının bi illərdə yazdığı əsərlərin mövzu-problematikası, qəhrəman tipi kimi, konflikt mənzərəsi də yenidir ki, bu da birbaşa yeni ictimai-siyasi şəraitlə, mühitlə bağlı məsələdir. Lakin yazıçı öz əsərlərində hər nə qədər rəngarəng konflikt tipologiyası yaratsa da, onlar fərdlə cəmiyyət, qəhrəmanla sosial mühit arasında baş verir.

Birinci fəslin **“Mühitə uyğunlaşan və uyğunlaşmayan qəhrəmanlar”** adlı bölməsində S.Əhmədov qəhrəmanlarının öz ağılı, cəsarəti ilə zamanəsinə qarşı müxalif mövqe tutub eybəcərliklərə qarşı mübarizə aparması, yaxud mücadilə aparmadan öz içinə -mənəvi dünyasına, vicdanına sığınması barədə söhbət açılır.

S.Əhmədovun mühitə qarşı konformist mövqe tutan qəhrəmanları qarşılarına mühiti kökündən dəyişmək məqsədi qoymur, sadəcə insan kimi azad-asudə yaşamaq istəyir, mühitin eybəcərlikləri haqqında mühakimələr yürüdür, neqativ cəhətlərini dialoqlarında, əsasən isə daxili monoloqlarında əks etdirirlər. “Aran”, “Gedənlərin qayıtmağı”, “Yaşıl teatr” kimi romanların qəhrəmanları işıqlı arzularını həyata keçirmək üçün real mühitə qarşı dirənən, arzuları ilə reallıq arasındakı uçurumu dağıtmağa çalışan insanların psixoloji dramını təcəssüm etdirən, mühiti sistem daxilində islah etməyə çalışan saf, təmiz qəhrəmanlardır.

¹³ Мешди Ф. Тале романы, йахуд зяманяйя вурулан шапалаг. «525-ъи гязет», 1998, 27 август

Eləcə də “Dünyanın arşını” romanının qəhrəmanı filosof Arif mühiti yaradan mövcud rejimlə açıq-aşkar çarpışmalara girmir, mühitin yararsızlığını, boşluğunu hər şeyə filosofcasına baxmaqla göstərir. .

S.Əhmədov mühitə münasibətdə konformist mövqe tutan qəhrəman obrazları yaratdığı kimi, ona qarşı üsyan edən, onunla barışmayan qəhrəman tipi də yaratmışdır. Adil, Mayis, Hikmət, Valeh müəllim, filosof Arif birinci kateqoriya qəhrəmanlara aiddirlərsə, mühitlə heç bir şəkildə kompromisə getməyən çılgın təbiətli Laçın obrazı ikinci kateqoriyaya aiddir

Mühitə uyğunlaşa bilməyən qəhrəmanlar sırasında “Qan-köçürmə stansiyası” povestinin qəhrəmanı Hüsən xüsusi yer tutur. Mühitin ağır basqılarına qarşı Hüsən kimi təmiz, gözütöx insanların nə qədər dirənə bildikləri bu əsərdə psixoloji məqamlarla açılır.

“Müasir gerçəkliyin bədii təəcəssümü” adlanan ikinci fəslin **“Qəhrəman və mühit konsepsiyası: yeni xüsusiyyətlər”** adlı bölməsində dövrün, mühitin S.Əhmədov qəhrəmanlarının dünyagörüşünə, psixologiyasına necə təsir etməsi məsələsi araşdırılır. Qeyd olunur ki, hər bir yeni mərhələ ədəbiyyatın yeni ideya-estetik meyllərini formalaşdırdığı kimi, mühit və qəhrəman problemini də yeni müstəvidə həll etməyə imkan verir. S. Əhmədov yaradıcılığında qəhrəman və mühit konsepsiyası özünəxas xüsusiyyətlərlə zənginləşmə baxımından üç mərhələ keçmişdir.

S.Əhmədov 50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəllərində yazdığı hekayələri və “Aran” romanı ilə yaradıcılığının birinci mərhələsinə qədəm qoymuş, yeni nəsrin fəal yaradıcılarından biri kimi, mənəvi-əxlaqi dəyərlərə, insanın içində yığılıb qalan yenilik hissəsinə diqqət yetirməklə, sadə, saf əməkçi insanı əsas obraza çevirməklə ədəbiyyatımıza yenilik gətirmişdir. 80-ci illər yaradıcılığı yazıçının fəaliyyətində keyfiyyətcə yeni – ikinci mərhələ kimi seçilib-fərqlənir. Bu mərhələdə onun həm kənd, həm də şəhər həyatından bəhs edən əsərlərində sosial-psixolojiləşmə meyli, intellektual qəhrəman obrazının hissi-psixoloji düşüncələri vasitəsi ilə sosial mühitin reallıqlarını açıb göstərmək təmayülü daha qabarıq hiss olunur. Nəhayət, 90-cı illər yaradıcılığı onun

milli-azadlıq hərəkatına, Qarabağ münaqişəsinə, çox mühüm sosial-iqtisadi problemlərə yazıçı baxışını əks etdirmək, dəyişən dəyərlər mühitində qəhrəmanın bəşəri dəyərləri qoruyub-hifz etmək mövqeyini ifadə etmək xüsusiyyəti ilə yazıçı fəaliyyətinin üçüncü və daha önəmli bir mərhələsini təşkil edir

İkinci fəslin **“Milli azadlıq hərəkatı qəhrəmanların gözü ilə”** adlı ikinci bölməsində S.Əhmədovun meydan hərəkatı – milli azadlıq mübarizəsindən bəhs edən “Kütlə” romanı təhlil olunur. Deyilir ki, yazıçı bu əsərində milli-azadlıq hərəkatının simvolu olan Meydanı bütün təfərrüatı, incəlikləri ilə, insanların psixologiyası, düşüncə və ittihamları, giley-güzarları ilə təqdim edir. Romanın başlıca ideyası fərdiliyin itdiyi, yazıçının öz ifadəsi ilə desək, hər kəsin adaşlaşdığı, insanların bir amal uğrunda birləşib meydana töküldüyü fikrinə dayanır. Əsərin adının “Kütlə” qoyulması da bədii məqsədə xidmət edir. Yazıçı bununla mənafeləri birləşən, ancaq çox fərqli məqsədi, dünyagörüşü, ideologiyası, hətta təmənnaları olan insanların kütlə halında meydana çıxmalarını nəzərdə tutur.

Roman oxucuda “Kütlə” romanının qəhrəmanı Adaş müəllim nəşriyyat işçisi, azadlıq hərəkatının iştirakçısı, meydan günlərinin canlı şahididir, bir növ yazıçının özüdür, avtobioqrafik obrazdır. Çoxları kimi o da azadlıq aşıqıdır, xalqın istiqlaliliyyətini arzulayır, proses və hadisələri tarixin ibrət dərslərindən nəticə çıxarmaqla mənalandırır qiymətləndirir. Adaş müəllim fikir və düşüncələrini ya daxili “mən”i, ya da Asiflə, Qulamla bölüşür. Onlar xalqın səbr kasasının daşmasının, etiraz dalğalarının get-gedə yüksəlməsinin başlıca səbəbini Qarabağ məsələsində mərkəzi hakimiyyətin ədalətsiz və məkrli mövqeyi ilə əlaqələndirir, meydan hərəkatının nə vaxt və necə başladığını deyil, sosial tərkibi, mahiyyəti və gizlinləri barədəki təəssüratını çatdırır. Qəhrəmanların hadisələrə baxışlarından iki şey xüsusilə açıq görünür: biri – ermənilərin təşkilatlanması, məqsədə gedən yolda planlı hərəkət etmələri, hər cür mübarizə üsuluna əl atmaları, digəri – Azərbaycandakı daxili parçalanma, bir-birini bəyənməyən, şəxsi mənafeələrini milli mənafedən üstün tutan “liderlərin” hakimiyyət uğrunda çəkişmələri. Yazıçı xalqın başına gətirilən müsibətlərin bilavasitə bu cür sapı özümüzdən olan baltaların işi

olduğunu tez-tez vurğulayır.

Milli azadlıq hərəkatı problemi S.Əhmədovun 1990-1991-ci illərdə yazdığı “Yanvar hekayələri”ndə də öz əksini tapmışdır. Yazıçının “İşıq söndürmə”, “Qisas”, “Heç nə” və s. kimi hekayələri 20 Yanvar faciəsindən şok vəziyyətinə düşən, psixoloji sarsıntılar keçirən, bununla belə öz azadlığı uğrunda mübarizə əzmini itirməyən bir xalqın ürək çırpıntıları ilə yazılmış hekayələr kimi dəyərləndirilir.

İkinci fəslin **“Qarabağ münaqişəsi və yeni ədəbi qəhrəman”** bölməsində yazıçının Qarabağ münaqişəsi mövzusunda yazdığı “Axirət sevdası”, “Kef” və “Ömür urası” romanlarının təhlilinə xüsusi yer verilir. Bu əsərlərin bədii özəllikləri və dövrün xarakterini əks etdirmək xüsusiyyətləri ilə yanaşı, mübahisə doğuran məqamları, subyektiv qiymətləndirmələrdən xali olması da qeyd olunur.

“Axirət sevdası” romanındakı əsas surət yazıçının oğlu Məhəmməd, əsas təhkiyəçi isə atadır – yazıçının özüdür. Onu roman boyu düşündürən, daxilən məşğul edən əsas mövzu isə həyatın, ruhun fəlsəfəsi, insanın ölümə məhkumluğu mövzudur. Əsərdəki elə ilk təsvirlər müharibə şəraitində yaşayan bir ölkənin ab-havası, psixoloji durumu haqqında təsəvvür yaradır. Yazıçının “Məni ölüm düşündürür” cümləsindən sonra isə əsərin ideya-məzmun mündəricəsi təhkiyəçinin bu yöndə düşüncələri, fəlsəfi qənaətləri əsasında köklənir. Yazıçı, cəbhəyə yollanmış oğlunu axtarış və onun həlak olması hadisəsini qələmə alır, müharibə gerçəkliyinin dərin psixoloji-hissi sarsıntılarını, insan ağrılarını və iztirablarını göstərərək, hiss etdirir. Buna müvafiq olaraq əsərdə təhkiyənin çox böyük hissəsini qəhrəmanın, roman “mən”inin “daxili nitqi”, “şüur axını” təşkil edir”¹⁴ və bu səbəbdən əsərin qəhrəmanı Məhəmməd obrazı romanda geniş, çoxcəhətli planda təsvir olunmur. Oxucu onunla əsasən atanın oğul taleyi haqqındakı düşüncələri vasitəsilə tanış ola bilər. Yəni, yazıçı əsas obrazı birbaşa yox, təhkiyəçinin xatirələri, qavrayışları vasitəsilə təqdim etmək kimi bir bədii üsuldan istifadə edir. Təhkiyə strukturunda müəllifin bir növ şahid rolunda çıxış etməsi əsərin

¹⁴ Мещерякий Е. Мещарибя в ядбийат. Бақы: Азярняшр, 2000, с. 148

inandırıcılıq gücünü artırsa da, bəzi əlavə problemlər də vardır. Belə ki, bəzi mülahizələr sırf yazıçının şəxsi görüşləri səviyyəsində qalır, ümumiləşdirilmir. Bu isə əsərin dəyərini qismən də olsa aşağı salır. Bununla belə yazıçı mühitin mürəkkəb xarakterini, kəskin ziddiyyətlərini əhatəli surətdə əks etdirə bilər.

S.Əhmədov “Axirət sevdası” romanında hadisələri xəyal üzərində, daxili monoloqlar və vasitəsiz nitq çərçivəsində qurmuşdur. O, əvvəlki əsərlərində olduğu kimi, bu əsərində də monoloqların monoloq-nitq, monoloq-söhbət, monoloq-düşüncə və monoloq-təhkiyə növlərindən geniş istifadə edən yazıçılarımızdan biri olduğunu göstərmişdir.

S.Əhmədovun Qarabağ müharibəsinə həsr etdiyi ikinci roman “Ömür urası” adlanır. Bu əsər həm də yazıçının son əsəridir. Romanın süjeti xəyal üzərində qurulmuş, xəyallarla arzular bir-birinə qarışmışdır. Romanda belə təsəvvür yaradılır ki, Qarabağ savaşı bitmiş, biz itirdiyimiz yeddi rayonu və Dağlıq Qarabağı geri almışıq, hər şey xəyal etdiyimiz kimi gedir. Bununla yazıçı bir millətin istək və arzusunu ifadə etmişdir. Ancaq bu romanda da qaçqın və köçgünlərimizin didərgin günləri, çəkilən əziyyətlər, düşmən tapdağında inləyən vətən torpağı kədərli bir ovqatla təsvir edilir. “Kütlə” və “Axirət sevdası” romanlarından bəlli olan sərt üslub, yalın dil, həqiqətləri hayqırırcasına demək xüsusiyyəti yazıçının bu son romanında da görünür:

Dissertasiyanın sonunda yığcam **Nəticələr** verilir. Burada qeyd olunur ki, S.Əhmədov ilk qələm təcrübəsindən başlayaraq son əsərlərinə qədər özünəməxsus üslubu, yazı manerası, hadisələrə fərqli baxışı olan yazıçıdır. O, hələ 60-cı illərdən etibarən ənənəvi sosializm realizmi metodunun məhdud çərçivəsindən çıxmağı bacarmış, nəsrimizə yeni baxış, yeni analitik təhlil gətirmişdir.

S.Əhmədov həyat hadisələrini açıq, real boyalarla təqdim etməklə mühiti bütün tərəfləri ilə göstərməyə və qəhrəmanın bu mühitə münasibətini ifadə etməyə çalışmış, cəmiyyətdəki eybəcərlikləri doğuran rejimin antihumanist mahiyyətini açmağa nail olmuşdur. Yazıçı bədii məqsədinə çatmaq üçün sırası insanları (kolxozçu, şürcü, alim, toxucu və s.) əsərlərinə qəhrəman seçməklə nəsrimizdə yeni bir yol açmışdır. O, qəhrəmanlarının səmimiliyi, saflığı, intellektual səviyyəsi ilə seçilən yazıçılarımızdan biridir.

S.Əhmədov əsərlərində yaşayışından narazı qalsa da mühitə uyğunlaşıb onunla kompromisə gedən və ya uyğunlaşa bilməyib sonadək dirənən qəhrəmanlar yaratmaqla qəhrəman və mühit probleminə mənəvi-psixoloji rakursdan baxdığını göstərmişdir. O, qəhrəmanlarının daxili aləmini açmaq üçün daxili monoloq, düşüncə axını kimi vasitələrdən ustalıqla istifadə etmişdir. Ağıl mühakiməsi aparan intellektual qəhrəmanlar yaratması məhz mühit və insan haqqında bədii düşüncələrini ifadə etmək məramına xidmət edir. Bu baxımdan, “S. Əhmədov yaradıcılığı oxucudan ayıqlıq və intellekt tələb edən yaradıcılıqdır” – ədəbi-tənqidi fikri tamamilə əsaslı hesab edirik.

S.Əhmədov qəhrəmanın mühitdə yerini və rolunu təsbit etməyi bacaran sənətkardır.

Psixoloji nəsr üçün xarakterik olan həyat və ölüm, kainat və insan haqqındakı düşüncə və mühakimə onun son roman və hekayələrində daha qabarıq görünür. Belə əsərlərdə yazıcının orijinal üslubu, yazı tərzı manerası öz əksini tapır.

Onun milli azadlıq hərəkatı, Qarabağ müharibəsi mövzusunda yazdığı əsərləri problemə yazıçı-vətəndaş münasibətinin xarakterik nümunələridir.

Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı əsərləri dərc olunmuşdur:

1. Sabir Əhmədlinin son romanları: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası aspirantlarının elmi konfrasının materialları. Aprel, 2008, s. 494-497

2. “Dünyanın Arşını” romanında qəhrəman və mühit problemi: “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” elmi məqalələr məcmuəsi, 2010-cu il №6, s. 147-150

3. S.Əhmədovun yaradıcılığında qəhrəman və mühit konsepsiyası: Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyinin təşkil etdiyi Azərbaycan xalqının milli özünüdərsdiqində ədəbiyyat və mədəniyyətin yeri beynəlxalq konfransın materialları.29-30 noyabr 2010-cu il, s. 209-211

4. Karabag Savaşı Sabir Ahmedlinin Edebi Eserlərində: Türkbilim (Sosial, Kulturel, Siyasal. Teknolojik, Ekolojik, Bilgisel ve Uluslar Arası iletisimsel arastirmalar) 2010-cu il №3, s. 101-107

5. Sabir Əhmədovun yaradıcılığında mühitə uyğunlaşan və

uyğunlaşmayan qəhrəmanlar: “Dil və ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalı 2011, № 4 (80), s. 184-86

6. Национально-освободительное движение глазами героев (на основе творчества Сабира Ахмедова): журнал «Вестник КазНУ им. Аль-Фараби (серия филологическая)» 2012, №3

7. Problem baxımından yazıcının əsərlərinin konflikt Tipologiyası: “Dil və ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalı 2012, № 3 (83), s. 139-141

8. Azərbaycan nəsrində qəhrəman və mühit bağlılığının elmi-nəzəri şərh: Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş. IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları, 01-04 may 2013, s. 441-443

**The problem of the hero and the environment in modern
Azerbaijani prose (in creativity of S.A.Ahmadov)**

SUMMARY

Beginning from the first literary experience until his recent works, Sabir Ahmadov is a writer who has peculiar styling, manner of writing and different view to the events. He has managed to get a limited scope of the traditional method of socialist realism and brought a new analytical analysis, new perspectives to our prose. S.Akhmadov has achieved by the presenting the life events with real paints, to render environment with all sides, tried to express the attitude of the hero in this environment, the nature of inhuman regime causing ugliness of society. In order to achieve the purpose the Writer selecting ordinary people (collective farmer, driver, scientist, weavers, etc.) as a hero in the works have paved a new way in our prose. He is our distinguished writer with the sincerity, purity and intellectual potential of his hero's characters. Although S.Akhmadov dissatisfied with dwellings adapted to the environment to reach a compromise with it or creating unable to adapt completely insist heroes has been facing hero and environmental problem of moral-psychological perspective. He has to open the inner world of heroes interior monologue, masterfully means using the superpowers as the flow of thought. Procedure of leading to the creation of the intellectual heroes of the mind to express their thoughts about the purpose of art in the environment and human. In this regard the creativity is require soberness and creative intelligence from reader - We consider it is entirely based on the idea of literary criticism. Sabir Akhmadov's hero is a master able to determine the location and role in the environment - for psychological prose specific to the life and death of the universe, and highlights in the stories. In this such works, the original style and manner of the writer arises role. His works on Karabagh war, the national liberation movement shows actively the attitude of writer and citizen to the problem.

**Проблема героя и среды в современной азербайджанской
прозе (на основе творчества Сабира Ахмедова)**

РЕЗЮМЕ

С.Ахмедов – писатель, творчество которого начиная с первого произведения, вплоть до последнего, отличается своеобразным стилем, манерой письма и оригинальным взглядом на происходящие события. Еще начиная с 60-х годов он смог выйти за рамки метода социалистического реализма и привнести новый взгляд в отечественную прозу.

Изобразив события жизни открытыми, реальными красками, С.Ахмедов постарался всесторонне отразить среду и отношение героя к этой среде, смог раскрыть антигуманистическую сущность режима, рождающую уродства в обществе. Выбрав для достижения своей цели в качестве героев простых людей (колхозника, шофера, ученого, ткача и т.д.), писатель открыл новым путь в отечественной прозе. Он является одним из писателей, герои которого отличаются искренностью, простотой, интеллектуальным уровнем.

В своих произведениях С.Ахмедов изображает людей недовольных своей жизнью, но приспособившихся к среде и идущих с ней на компромисс. Наряду с ними у писателя есть герои, которые никак не могут приспособиться к среде и ведут борьбу до конца. Этим С.Ахмедов показывает свое отношение к проблеме героя и среды с морально-психологического ракурса. Для раскрытия внутреннего мира своих героев он мастерски использует способ внутреннего диалога. Создание героев, ведущих внутренний интеллектуальный диалог, способствует цели отразить мысли о среде и человеке. С этой точки зрения творчество С.Ахмедова является творчеством, требующим от писателя смелости и интеллекта..

С.Ахмедов в своих произведениях отображает героя в среде, определяет его место и роль в обществе. Являющиеся специфическими для психологической прозы проблемы жизнь, смерть и вселенная в повестях С.Ахмедова отражены более выразительно. В таких произведениях создается оригинальный метод писателя, его манера письма. Его произведения, отражающие национально-освободительное движение и Карабахскую войну, являются показателем активной гражданской позиции писателя.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ имени НИЗАМИ

На правах рукописи

НАГИЕВА РУХИЯ САДРАДДИН кызы

ПРОБЛЕМА ГЕРОЯ И СРЕДЫ В СОВРЕМЕННОЙ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРОЗЕ
(на основе творчества Сабир Ахмедова)

5716.01 – Литература Азербайджана

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии

БАКУ-2014